Boyun Eğme-Başa Çıkma Sarkacında

KADERCİLİK

Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım

Mustafa Macit

ÖTÜKEN

YAYIN NU:
KÜLTÜR SERİSİ:

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi 32/4 Kızılay-Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 612 58 60
Maltepe Mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Temmuz 2014

Mustafa Macit: 1999 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans ve doktora yaptı. 2011 yılında Din, Bilgi ve Kültür Sosyolojisi alanında Doçent oldu.

Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Siyaset; Siyasal Reklam ve İlanların Dilinden: 1950-2000 (Birey Yayınları İstanbul 2010) adında bir kitabı ve çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunan yazar, hâlen Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İDKAB Eğitimi Bölümünde Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır.

İletişim: macitm@atauni.edu.tr

İçindekiler

Önsöz / 9
Giriş / 11

Birinci Bölüm
Teorik/Sosyal Psikolojik Perspektif

Kader, Kadercilik ve Determinizm 17
Kader ve Kadercilik 17
Kadercilik ve Determinizm 20
Nedensel Açıklama Biçimi Olarak Kadercilik 23
Nedensel Açıklamaları Motive Eden Durumlar 24
Psiko-Sosyal Değişkenler 28
Kişilik Yapısı 28
Sosyo-kültürel Yapı 30
Sembolik Etkileşimci Bir Değerlendirme 37
Bilişsel Çelişkiler ve Kaderci Nedensel Açıklamalar 42
Bilişsel Çelişkinin Ortaya Çıktığı Durumlar 43
Bilişsel Çelişkiyi Azaltma Yolları 45
Kaderci Açıklamalar, Davranış ve Gündelik Hayat 47

İkinci Bölüm
Sosyo-Kültürel Arka Plan

Din 57
Teodise: Tanrının Dileği/Planı 57
Dinî İçerikli Nedensel Açıklamalar 59
Tanrı Tasavvuru 63
İslam Dini ve Kadercilik 66

Tarihî Tecrübe ve Siyaset 78
Felek ve Dehr 78
Hilafet Kavgaları: 83
Kitlesel Bilişsel Çelişki ve Kader 83
İktidar ve Kader 85
Sosyo-Kültürel Yapı 95
Sosyal Çevre, Güç ve Bağımlılık 95
Kültürel Özellikler ve Toplumsal Yapı 100
Kültür ve Kişilik 100
Kültür ve Dünya Görüşü 104
Nazar ve Hızır 106
Sosyal Temsiller ve Deyimler 107
Demografik/Sosyo-ekonomik Yapı 110

Üçüncü Bölüm
Türkiye'de Gündelik Hayat ve Kadercilik

Modernite, Risk Toplumu ve Kadercilik 119
Modernitenin Risk İklimi ve Kader 119
Modernleşen Türkiye'nin Kaderi 124
Gündelik Hayat, Kritik Anlar ve Kadercilik 128
Hastalıklar 132
Trafik Kazaları 134
Doğal Afetler 137
İş/Çalışma, Zenginlik ve Yoksulluk 139
Demokratik Katılım ve Hak Arama 142

Sonuç /147
Kaynakça/149

Ön Söz

Kadercilik, insan hayatının doğaüstü bir güç veya güçler tarafından önceden belirlenmiş olduğu inancına dayanan bir paradigmadır. Bu inancın herhangi bir toplumun bütün hayatını, herhangi bir insanın tutum ve davranışlarının tamamını kuşatıcı olduğu söylenmez. Ancak onun, Türk toplumunun önemli bir kesiminin; benzer sosyo-kültürel değişkenleri paylaşan birçok insanın gündelik hayatına, belirli tutum ve davranışlarına yansıdığı da bir gerçektir.

Özellikle gündelik hayata yansıyan boyutları dikkate alındığında kaderciliğin, sosyal psikolojik bir arka plana ve sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Bu hâliyle o, sosyal psikolojik açıdan incelemeye değer olması anlamında sosyal psikolojik bir problemdir. Elinizdeki çalışma da bu gerçeğe binaen başlamış bir çabanın ürünüdür.

Kaderciliğin sosyal psikolojik açıdan incelemeye değer olduğunu ileri sürerek, üzerine sosyal psikolojik bir yaklaşım geliştirmeye çalışmanın, onun ne olduğunu bir kerede anlama ve açıklama vaadi içermediğini de işin başından belirtmeliyiz. Kısaca, amacımız kaderciliğin ne olduğunu veya olmadığını, sosyal psikolojik arka planını ve sonuçlarını anlama arayışını bitirmeye değil, sürdürme yolunda bir isteğe gönderme yapmaktadır.

Kadercilik, çok yönlü ve çeşitli açılardan ele alınmaya, anlaşılmaya uygun bir araştırma konusudur. Nitekim konuyla ilgili yapılacak bir kaynak taraması kaderciliğe adanmış, ilahiyattan felsefe ve psikolojiye kadar uzanan bir yelpazede çeşitlenen zengin bir literatürün var olduğunu görmek için yeterlidir. Bu kitap söz konusu literatüre katkı sağlama adına bir adım olarak değerlendirilebilir.

Mustafa Macit
Erzurum-2014

Giriş

Son yıllarda yapılmış uluslararası karşılaştırmalı bir alan araştırmasının verilerine göre Türkiye'den görüş bildiren insanların yarısı, "kendi hayatının akışını değiştirebilmek için yapabileceği çok az şeyin olduğunu" kabul etmektedir.[1] Kaderci bir düşünceye gönderme yapan bu kabule göre hayat akışı olumsal değildir. Yani hayatın olduğundan başka türlü olma imkânı sınırlıdır. Araştırmaya göre dünya verileri ile karşılaştırıldığında kimi ülkelerle benzer olsa da Türkiye, hayatın akışının olumsallığı görüşü açısından Kanada, ABD ve Norveç gibi ülkeler karşısında tamamen zıt bir konumdadır.

Bilindiği üzere *kadercilik* temel olarak *kader* inancına dayanmaktadır ve ilk bakışta ilahi dinler kaynaklı bir düşünce veya inanç olarak gözükmektedir. Ancak *hayatın, insanların başına gelen olayların, doğaüstü bir güç veya güçler tarafından önceden bilinip, takdir edildiği* şeklindeki *kader* inancının "ilah" kavramının olmadığı kültürlerde de yer edindiğine tanık olunmuştur. Bu tanıklık, *kader* düşüncesi veya inancının ilahi dinlerden çok insanlığın, toplumsallığın bir ürünü olduğunu göstermektedir.

Temel olarak *kader*, insanın davranışlarının, etrafında meydana gelen olayların, nedenlerinin doğaüstü güçlere atfedilmesine dayalı bir anlama ve açıklama biçimi ola-

---

[1] Bkz. Ali Çarkoğlu, Ersin Kalaycıoğlu, "Türkiye'de Dindarlık; Uluslararası Bir Karşılaştırma", *http://research.sabanciuniv. edu/ 13119/1/ Rapor_Kamu-dindarl%C4%B1k.pdf*, s. 6 vd., 10.11.2009.

rak değerlendirilebilir. Öyle ki insan hayatının hemen her alanında *kader*in bir anlamlandırma, yorumlama veya açıklama olarak kullanıldığını görebiliriz. Bu hâliyle *kader,* insanın bilme, anlama ve açıklama ihtiyacına bir cevap olarak duran, ona bakış açısı, yorumlama biçimi sunan bir epistemolojidir. *Kadercilik* ise bu epistemolojinin tarihi, kültürel, sosyo-ekonomik etkenlerin belirleyiciliğinde toplumsallaşmış ve paradigmaya dönüşmüş böylece katılaşmış, tutucu bir uzanımıdır.[2] Bu uzanım, gündelik hayat içerisinde insanın özgürlüğünü elinden alıp onu *boyun eğme*ye sevk etmede, istenmedik sonuçlara sahip davranışlarını ve olayları makulleştirmesinde, meşrulaştırmasında işlevseldir.

Bu kitapta *kadercilik*, *kader* inancının toplumsallaşmış bir uzanımı; bir paradigma olarak varsayılıp çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu varsayımın koordinatları içerisinde asıl ilgimiz konunun teolojik, metafizik ve felsefi boyutlarından çok toplumsal boyutları üzerinedir ve kaderci paradigmanın sosyal psikolojik, sosyo-kültürel arka planını, gündelik hayata yansımalarını inceleme ve anlama amacıyla sınırlıdır.

Amacımızı gerçekleştirme yolunda birinci bölümde çalışmanın sosyal psikolojik, teorik çerçevesi çizilmiştir. Öncelikle *kader*, *kadercilik* ve *determinizm* ilişkisinin tartışıldığı bu bölümde *kadercilik*, *nedensel açıklama* ve *bilişsel çelişki* kuramları çerçevesinde ele alınmış, *kaderci nedensel açıklamaları* motive eden durumlar, psiko-sosyal değişkenler, *kaderci nedensel açıklamalar* ile gündelik hayat ve davranış ilişkisi teorik düzeyde incelenmiştir. İkinci bölümde kaderciliğin dinî, tarihi ve siyasi, sosyo-kültürel arka planı irdelenmiş-

---

[2] Burada epistemoloji-paradigma ayrımını H. Bülent Kahraman'ın İslam-İslamiyet üzerine yaptığı bir değerlendirmeden esinlenerek kullandığımızı belirtmek gerekir. Bkz. H. Bülent Kahraman, *Postmodernite ve Modernite Arasında Türkiye*, Everest Yay., İstanbul 2002, s. 61.

tir. Üçüncü ve son bölümde ise ilgili alan araştırmalarının ve gözleme dayalı verilerin ışığında kaderciliğin Türk toplumunun gündelik hayatına daha çok hangi durumlarda ve nasıl yansıdığı değerlendirilmeye çalışmıştır.

Birinci Bölüm

Teorik/Sosyal Psikolojik Perspektif

Kader, Kadercilik ve Determinizm

Kader ve Kadercilik

Türk dilİne Arapçadan geçmiş bir terim olarak *kader*, Allah'ın takdir etmesi ve bir şeye hükmetmesi anlamına gelmektedir.[1] Ancak takdir, sadece Allah'a değil doğaüstü, insan dışı bir güce de atfedilebilir. O hâlde birçok farklı tanımı yapılmakla birlikte *kader, her şeyin doğaüstü bir güç tarafından önceden bilinip belirlendiğine dair bir inanç* olarak tanımlanabilir. *Kadercilik* ise *çaba harcayarak ya da önceden harekete geçerek bu belirlenmişliğin dışına çıkılamayacağını ve bu durumun yaşamın kaçınılmaz bir olgusu olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünerek, buna göre hareket etmektir.*[2]

"Kaderci bakış açısı olayların önceden belirlenmiş bir seyir içinde ilerlediğinin itaatkâr bir kabulüdür."[3] *"Olacağı varmış, olmuş."* veya *"Olacak olan olur."* deyimi kaderci yaklaşımın üç kelimeye sığdırılmış özeti olarak ele alınabilir.

---

1 Cemâlüddin Muhammed İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab,* Daru Sadr, Beyrut Tsz., V/74.

2 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü,* Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2003, s. 372; Stephen Wu, "Fatalistic Tendencies: An Explanation of Why People Don't Save", *Contributions to Economic Analysis & Policy,* Vol: 4, No: 1, 2005, s. 1.

3 Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik; Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum,* Çev. Ümit Tatlıcan, Say Yay., İstanbul 2010, s. 147.

Bu özet içerisinde şekillenmiş düşünce, olumsallığı; "her şeyin olduğundan, olacağından başka türlü olabileceğini" reddetmeyi gerektirir.[4] Yani insan, bilse de bilmese de, yapsa da yapmasa da, çabalasa da sakınsa da olacak olan her ne ise o, bütün bunlara aldırmaksızın önceden belirlendiği gibi gerçekleşecektir. İnsan aklının, çabasının ve kabiliyetinin gelecek ve olaylar üzerinde belirleyici bir etkisi yoktur. Her şeyin bir nedeni vardır. Ancak insan bu nedenleri dolayısıyla sonucu değiştiremez, önceden belirlenmiş sonuç üzerinde herhangi bir farklılık yaratamaz. İnsan iradesi ve çabası, insan dışı nedenlerin faal olduğu bağlam bütünü içerisinde etkisizdir. Sonuç üzerinde etkili nedenler insan dışı, özellikle doğaüstü kaynaklıdır.[5] Olayların ortaya çıkışı gibi seyri de insanın iradesine, beklentilerine ve çabasına aldırış etmeden insan dışı etkenler tarafından belirlendiği şekilde olacaktır.

Kaderciliğe göre diğer her şey gibi insanın eylemleri de önceden belirlenmiş ve takdir edilmiştir. İnsan, belirlenen ve takdir edilen bu eylemleri sırası ve yeri geldikçe gerçekleştirmektedir.[6] Tıpkı Yunan mitolojisindeki Oedipus'un hayat hikâyesinde olduğu gibi insan istese de *kader*ine hükmedemez, aksine *kader*i insana hükmeder:

Yunan mitolojik kralı Laios yaptığı bir davranış nedeniyle lanetlenir: Laios'un yeni doğan oğlu Oedipus büyüyüp babasını öldürecektir.

Lanete göre oğlu tarafından öldürülmek Laios'un, babasını öldürmek ise Oedipus'un kaderidir. Buna engel olmak için Laios, Oedipus'u küçük yaşta başka bir ülkeye göndererek ya da ölüme

---

4 Bkz. Ahmet Cevizci, "Olumsallık", *Felsefe Sözlüğü,* Paradigma Yay., İstanbul 2000, s. 700.

5 H. Van Rensselaer Wilson, "Causal Discontinuity in Fatalism and Indeterminism", *The Journal of Philosophy,* Vol: 52, No: 3, s. 70-71.

6 Bkz. S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü,* (6. bsk.), Akçağ Yay., Ankara 1996, s. 447-448.

terk ederek böylece hem kendi kaderine hem de oğlunun kaderine kafa tutmaya karar verir. Ancak sonuçta ne kendisi ne de oğlu alın yazısından kurtulamaz. Oedipus, ailesinden uzak bir yerde büyür ve bir gün farkında olmadan babasının katili, anasının da kocası olur.[7]

Kaderciliğe göre mitolojik kahraman Laios veya Laios'un şahsında insan, *kader*ine hükmetme kararında hürdür. Ancak bu hürriyet önceden belirlenmiş sonucu değiştiremez.

Yaşamın tümünün insan iradesi dışı güçler tarafından belirlenmiş olduğuna inanılması nedeniyle *kadercilik,* insan sorumluluğunu oldukça bulanık hâle getirmektedir. İnsanı kendi dışındaki güçlere bağımlı ilan eden ve böylece insan sorumluluğunu bulanıklaştıran, onu pasifliğe iten bu yönünü dikkate alarak Fromm, kaderciliği, *insanın kendine yabancılaşması* olarak değerlendirmektedir.[8]

Her şeyin önceden belirlendiği düşüncesine dayanmakla *kadercilik*, tuhaf bir gereklilik anlayışı içermektedir. Ancak söz konusu gereklilik mantıki, bilimsel, teolojik ya da nedensel bir gereklilikten ziyade bir film ya da hikâye konusu gibi *anlatısal (teleolojik) gereklilik*tir.

Anlatısal gerekliliği, yaşamı anlamlı kılmak üzere sonradan kurgulanan bir gereklilik olarak tanımlayabiliriz. *Anlatısal gereklilik*te nedenler ve sonuçlar arasındaki bağlantı sonuç bakımından tanımlanır ve üretilir. Bu durumda çoğu zaman gerçek nedenlerin sonuç üzerindeki rolü ihmal edilir veya görmezden gelinir. Yani olayı ortaya çıkaran nedenlerden çok sonucun anlamı dikkate alınır.[9]

---

[7] Georges Gurvitch, *Sosyal Determinizmin Çeşitleri ve İnsan Hürlüğü Üzerine Altı Konferans,* Çev. N. Şazi Kösemihal, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1958, s. 10.

[8] Eric Fromm, *Psikanaliz ve Din,* Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, İstanbul 1996, s. 81.

[9] Robert C. Solomon, "On Fate and Fatalism", *Philosophy East & West,* Vol: 53, No: 4, October 2003, s. 435-444.

Gerçek nedenlerden daha çok sonucun, insanın dünyasında ifade ettiği anlam önemlidir. Nedenler ve sonuç arasındaki bağlantı da bu anlama binaen oluşturulmuş bir kurgu içerisinde şekillenir. *Anlatısal gereklilik*te özellikle her şeyin önceki nedenlerin koordinatlarında izah edilebileceğini öngören *determinizm*de olduğu gibi bir *nedensel açıklama*nın yeri yoktur.

Kadercilik ve Determinizm

Kadercilik, birçok açıdan *determinizm*e benzese de *determinizm*den farklıdır. *Determinizm*, her şeyin önceki nedenler ve dayandığı şartların kalıpları içinde açıklanabileceğini iddia eden makul bir bilimsel tezdir ve bir nedensel süreklilik anlayışına dayanmaktadır. Buna göre olaylar, nedensel bir tarzda kendinden öncekiler ve kendi sonuçları ile birlikte zincirleme bir şekilde devam etmektedir. Bu süreklilik içerisinde her neden, aynı zamanda bir önceki nedenin sonucudur. Kısaca, her ne olursa olsun o, kendisinden önceki şartların ürünüdür. Bu şartlar "insani", "fiziki" ya da "ilahi" nitelikli olabilir. Hatta nedenin bunlardan hangisi olduğu tam olarak bilinmeyebilir. İnsani ve insan dışı nedenler arasında herhangi bir ayrım, bir değer farkı da söz konusu değildir. Bir determinist, olan bir şeye *"Ben sebep oldum."* diyebilir.[10]

Son noktasına götürülen bütün *determinizm*ler bile olayları ve olguları insana, topluma boyun eğen, içkin, tabii ve akli bir nedensel zincirlemeyle açıklar. Bütün deterministler kaderciliğin "tembel safsatasını" reddetmek

[10] Solomon, a.g.m., s. 443-449; Wilson, a.g.m., s. 70; Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, (4. bsk.), Selçuk Yay., Ankara 1994, s. 156; Bolay, *a.g.e*, s. 44, 45; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980, s. 133.

ortak noktasında birleşebilmektedir. Bir kaderci, *"Sakınılmaz, önüne geçilmez olan bir şey, er ya da geç olacaktır."* der. Determinist ise *"Hayır, hiçbir şey takdir edilmiş değildir."* der. Bu anlayışa göre her şeyin başka türlü olma ihtimali her zaman vardır. Örneğin, hastalığının tedavisini *kader*e bağlayan kaderci hastalar diyet, ilaçların etkisi gibi ellerinin altındaki nedenleri bilmiyormuş gibi davranırken aksine herhangi bir determinist, bunların tedavi üzerindeki etkisi konusunda şüphe bile duymaz.[11]

Kadercilik geçmiş için bir açıklama, gelecek için bir tavır, tutum ve davranış önerisidir. O, geçmişi açıkladığı kadar geleceğe karşı takınılacak tavrı da belirlemektedir. Kaderciliğe göre gelecek, geçmişe benzer. Tıpkı geçmiş gibi gelecek adına, onu değiştirmek için hiçbir şey yapılamaz.[12] Bu nedenle insanın geleceğe ilişkin ne yapacağı konusunda düşünmesi gerekmez. Çünkü gelecek, insanın düşüncesine, çabasına bakmaksızın hatta kimi zaman insanın irade ve çabasına rağmen önceden belirlendiği üzere gerçekleşecektir. Hiçbir insani neden onu değiştiremeyeceği için gelecek adına takip edilecek tek rasyonel yol *boyun eğmek*tir.[13]

Bütün bu anlatılanlardan yola çıkarak kaderciliğin bir teori olduğu kadar bir davranış önerisi gibi durduğunu söylemek yerinde olur. Eğer davranışlarımız, toplum ve

---

[11] Gurvitch, *a.g.e.,* s. 11; Yeprem, *a.g.e.,* s. 133.

[12] Kaderci biri, geleceği bizim geçmiş hakkında düşündüğümüz tarzda düşünür. Gerçekte biz, geçmişte yaptıklarımız veya yapmadıklarımız hakkında düşünmeyi istemeyiz. Olsa olsa bu şeyler hakkında değerlendirme yaparız; sevinir ya da pişman oluruz. Bu tür olaylardan sonuçlar ya da gelecek hakkında kaderci değilsek, bundan sonra başvuracağımız yönergeler ve dersler çıkarırız. En azından geçmiş şeylerin olmadan önce bir kısmının bizim gücümüz altında olduğunu söyleyebiliriz. Richard Taylor, "Fatalism", *The Philosophical Review,* Vol: 71, No: 1, January 1962, s. 56.

[13] Wilson, a.g.m., s. 71.

dünyanın geleceği kendisine karşı boşuna çabaladığımız aşkın bir güç tarafından önceden belirlenmişse ve değişmeyecekse bu, çaresizliğin en iyi anlatımıdır. Bu noktadan sonra *kadercilik*, olayların zorunlu gidişini kabul etmeye yönelik bir müdahâle etmeme[14] veya müdahâle etmemeyi, edememeyi meşrulaştırma politikasıdır.

Son tahlilde *kadercilik*, davranış ve olayların sonuçlarıyla birlikte önceden takdir edildiği ve bu takdirin değişmeyeceği inancıyla hareket etme, davranış ve olayları böylece açıklama şeklinde ifade edilebilecek bir paradigma olarak karşımıza çıkmaktadır. İçtenlikle kabul edildiği zaman bu paradigma, kendi katılığı içerisinde gerçeği de dondurmak suretiyle pasif bir hayatın mazereti olabilecek niteliktedir. Bununla birlikte o, kaçınılmaz ve değiştirilemez olan durumlar hakkında önceden endişelenmeyi ortadan kaldırmakla kör bir cesarete, birçok kötü ve insan hayatına zarar veren durumları kolaylıkla kabullenmeye aracılık edebilmektedir.

---

[14] Ralph M. Eaton, "Social Fatalism", *The Philosophical Review*, Vol: 30, No: 4, July 1921, s. 380.